

Nevidljive žene
Crne Gore

Impresum

Izdavač: Regionalna razvojna agencija za Bjelasicu,
Komove i Prokletije

Tekst: Jelena Krivčević

Lektura: Sonja Živaljević

Fotografija: Jovan Nikolić, Jelena Krivčević, Stock

Dizajn: Jovan Nikolić

Štampa: Designbox

Ovaj projekat finansira Ambasada SAD u Podgorici. Mišljenja, nalazi, zaključci ili preporuke koji su ovdje izneseni su stav autora i ne odražavaju nužno stav Stejt dipartmenta/Vlade SAD.

Sadržaj

Uvodna riječ 5

O ženama u ruralnim sredinama u Crnoj Gori 7

Tradicionalne žene 15

Gordana Jokić - Domaćica od četvrtog razreda osnovne škole 17

Ermina Redžematović - Iz grada u selo 21

Gordana Dulović - I to je fakultet 27

Milijanka Pešić - Sve se stigne 31

Velinka Vera Pavićević - Najbolja domaćica 2022. godine 35

Mlade žene 39

Mira i Jovana Bogavac - Čerka preuzima, tako ide lanac 41

Danka Šekularac - Nalakirani nokti i kamion 45

Drugačije žene i priče 49

Goca Stevović - Naša Italijanka 51

Mia Jokanović - Planinka iz Foče 55

Žizela Marković - Pijanistkinja koja pravi kozji sir 59

Pouke iz naših priča 65

Uvodna riječ

Postoje u Crnoj Gori te „nevidljive“ žene, ne čujete ih i nemate priliku da ih sretnete, osim na pijaci ako imate sreće da trgujete baš kod proizvođača, ili ako planinarite pa vas put nanese kroz sela ili katune. Te su žene van očiju javnosti, o njima slabo šta znate, a teško ćete i da saznate jer žive u jednom paralelnom univerzumu koji se sa vašim obično ne preklapa. Ako pitate nekog iz institucija, na primjer iz biroa za zapošljavanje, reći će vam da su te žene svrstane u „teže zapošljivu“ kategoriju, jer nemaju radno iskustvo, često ni velikog obrazovanja. Ako pitate katastar, reći će vam da ih nemaju u evidenciji, jer na njih se ništa ne vodi. Ako pretražite privredni registar, ni tamo ih nećete naći, nemaju biznise. Ako pitate poljoprivredne službe, reći će vam da poznaju njihove supružnike, jer sa njima imaju posla.

Ali zato, ako posjetite kojim slučajem domaćinstva na selu, ili još bolje na katunu, shvatićete da na ovim „nevidljivim“ ženama počiva cijeli naš tradicionalni način života, kompletne porodice, skoro pa sva prelada na gazdinstvu, a samim tim su zaslužne za dobar dio prihoda u porodici. Katun bez žene, bez planinke, nezamisliva je stvar; muški mogu biti gdje bilo, ali katun bez žene ne može da postoji.

A ni selo nije mnogo drugačije. To vam je prosto tako, a tako je uvijek i bilo. I dok ulazimo u drugu četvrtinu 21. vijeka, komuniciramo preko društvenih mreža, intrigira nas to šta sve može vještačka inteligencija, pored nas živi jedan paralelni svijet kom su te teme daleke, koji se bavi suštinskim stvarima – posijati, požnjeti, preraditi za sledeću zimu, svijet koji se vrti oko poljoprivrednih sezona, vremenskih uslova, jednostavnih i istinskih stvari, svijet u čijem je centru ona „nevidljiva“ žena. Svijet koji nam polako iščezava, onom brzinom kojom nam iščezavaju žene sa sela.

Ova publikacija je posvećena tom svijetu i tim nevidljivim ženama. Da vam ih približi, objasni, da vas podstakne da o njima razmišljate, da se u eri ljudskih prava i sloboda osvrnemo i na njih, na one koje nemaju zastupnike, udruženja, predstavnike, o kojima imamo niz predrasuda ili koje u najboljem slučaju uzimamo zdravo za gotovo. Ova je publikacija posvećena ženama koje žive u selima, koje svoje ćerke vaspitavaju da uče škole i bježe iz sela, ne bi li im život bio lakši. Nadamo se da će i te domaćice pročitati ove priče o uspješnim ženama na selu. Da će ih inspirisati da krenu njihovim stopama, što nam i jeste najvažniji cilj.

- *Jasno je da su sela u Crnoj Gori zapuštena u smislu infrastrukture. Loši su putevi, struja nestabilna sa prvim nevremenom, zimi je na sjeveru mnogo snijega a sela nisu prioritetna za čišćenje, seoske škole se zatvaraju iz godine u godinu pa ljudi koji imaju djecu prelaze u prigradska naselja i gradove zbog njihovog obrazovanja.*

- *Pitanje žena u ruralnim područjima još uvijek nije u žiži interesovanja javnosti i političkih aktera, pa često ni samih žena i organizacija i institucija koje se bave pitanjima žena.*

O ženama u ruralnim sredinama u Crnoj Gori

Ruralna područja u Crnoj Gori već decenijama pate od depopulacije. To znamo, čuli smo svi, ponekad nam je muka da to opet čujemo, jer, paradoksalno, kad nešto ponovimo hiljadama puta, to postane nekakav imaginarni pojam prema kom nemamo nikakvu emociju. Međutim, činjenica je da nam sela puste, katuni pogotovo, to je tako i to se vidi. Kako smo često na selu i često razgovaramo sa ljudima sa sela, stalno pričamo o tom fenomenu i pokušavamo da proniknemo u razloge zašto je to tako. Naiđemo na seoske kafane koje su često autentične, nalik vremenskim mašinama, u kojima sjede seoski momci, mahom neoženjeni, često pripiti, koji nam kažu da selo pusti zato što žene više neće na selo, udaju se za gradske momke, bježe u gradove. I zbilja, na selu je uvijek više neoženjenih muškaraca nego neudatih mladih žena.

Zašto je to tako? Jasno je da su sela u Crnoj Gori zapuštena u smislu infrastrukture. Loši su putevi, struja nestabilna sa prvim nevremenom, zimi je na sjeveru mnogo snijega a sela nisu prioritetna za čišćenje,

seoske škole se zatvaraju iz godine u godinu pa ljudi koji imaju djecu prelaze u prigradska naselja i gradove zbog njihovog obrazovanja. Interneta obično nema, sem preko mobilnog telefona, a i signal za mobilnu telefoniju je diskutabilan ponegdje. Poslova na selu nema, prihodi zavise od poljoprivrede, a svi znamo da je poljoprivreda nesigurna: loša sezona, loše vrijeme, jedan grad i prihodi odoše. Rijetke su seoske ambulante, rijetki bilo kakvi kulturni sadržaji. Jasno je da život na selu nije lak, ali nije lak jednako svima, muškarcima i ženama, a opet žena manje ima.

Zašto žena ima manje? Čitali smo razne strategije, analize i izvještaje rađene u Crnoj Gori da vidimo da li se neko bavio ovim pitanjem. Pitanje rodne ravnopravnosti je, što smo bliže EU, sve glasnije. Analiziramo nasilje nad ženama, analiziramo učešće žena u donošenju važnih pitanja u državi, pričamo o broju žena u parlamentu, na visokim pozicijama u upravljačkim strukturama - takvih osvrta možemo naći. Međutim, pitanje žena u ruralnim područjima još

- *U posljednjih dvadeset godina u Crnoj Gori se na 110 dječaka u prosjeku godišnje rađa 100 djevojčica, dok je prirodan omjer 102 ili 103 dječaka na 100 djevojčica.*

- *Strategija za razvoj ženskog preduzetništva Crne Gore navodi sledeće podatke - žene su vlasnice samo 4% kuća, 8% zemljišta ii 14% kuća za odmor.*

- *Prema popisu stanovništva iz 2011. godine, žene čine većinu ukupnog stanovništva u Crnoj Gori (50,60%), slično zemljama Evropske unije, gdje žene čine oko 51% ukupnog stanovništva.*

uvijek nije u žiži interesovanja javnosti i političkih aktera, pa često ni samih žena i organizacija i institucija koje se bave pitanjima žena. Nekako smo ih zaboravili. Njihovim problemima, koji su specifični, nismo se mnogo kao društvo bavili, nismo ih pitali zašto odlaze, nismo ih pitali šta bi voljele da imaju da bi ostale. Ne vidimo ih, ne čujemo ih. Nevidljive su.

Ono što smo pronašli je dosta šturo, vezano je za žene u Crnoj Gori uopšte a ne za žene u ruralnim područjima, ali može pomoći da razumijemo situaciju malo bolje. Takođe smo gledali neke analize zemalja u okruženju, jer ne može kod njih situacija biti značajno drugačija, pa nam i njihova iskustva i njihove statistike pomažu.

Prema popisu stanovništva iz 2011. godine, žene čine većinu ukupnog stanovništva u Crnoj Gori (50,60%), slično zemljama Evropske unije, gdje žene čine oko 51% ukupnog stanovništva. Međutim, ono što se dešava u međuvremenu, kako je napredovala medicina i utvrđivanje pola postalo ustaljena praksa, jeste selektivni abortus. Savjet Evrope (SE) je još 2012. zatražio istragu u Crnoj Gori o selektivnim abortusima i upozorio na alarmantne podatke rodnog disbalansa novorođenčadi, na osnovu podataka Populacionog fonda Ujedinjenih nacija. U posljednjih dvadeset go-

dina u Crnoj Gori se na 110 dječaka u prosjeku godišnje rađa 100 djevojčica, dok je prirodan omjer 102 ili 103 dječaka na 100 djevojčica. Američki Institut za istraživanje populacije posmatrao je od 2000. do 2014. godine, brojeve rođene ženske djece, u odnosu na mušku, i uporedio ih sa prirodno očekivanim brojevima. Procijenio je da se godišnje u Crnoj Gori namjerno abortira oko 50 djevojčica.

Da pogledamo malo stanje kada je imovina u pitanju. Strategija za razvoj ženskog preduzetništva Crne Gore navodi sledeće podatke - žene su vlasnice samo 4% kuća, 8% zemljišta ii 14% kuća za odmor. Samo je malo bolja situacija u Srbiji, gdje je 12% žena vlasnica kuća u kojima žive, a samo 16% je vlasnica imovine, a više 50% odsto žena na selu je nezaposleno. Ako su žene u Crnoj Gori vlasnice samo 4% kuća i 8% zemljišta, a ako je zemljište na selu ključni resurs, preduslov za bilo kakvu poljoprivrednu aktivnost, kako očekivati neku žensku inicijativu? Ako je registracija poljoprivrednog gazdinstva preduslov za mjere podrške za registraciju seoskog domaćinstva, a ako žene posjeduju samo 4% kuća i 8% zemljišta, znači ako žele da bilo koji posao na selu rade ozbiljnije, treba im formalna saglasnost supruga da na NJEGOVOJ imovini mogu da se bave poljoprivredom ili seoskim turizmom. Naši zakoni govore sasvim drugačije, ali

• Kada je u pitanju zaposlenje i prihodi, situacija je sledeća - u sjevernom regionu Crne Gore, koji po svim ekonomskim parametrima zaostaje za južnim i centralnim regionom, nezaposlenost među ženama je sedam puta veća nego na jugu i tri puta veća nego u centralnom regionu.

• Ono u čemu žene u Crnoj Gori dominiraju, a u selima pogotovo, jeste neplaćeni rad! Ako pokušamo taj rad da pretočimo u brojke, kao što pokazuje jedna analiza UNDP-a, žene u Crnoj Gori u prosjeku provedu 10 godina života u neplaćenom kućnom radu.

naši običaji često imaju veću težinu i prevagnu, čak i kod institucija.

Kada je u pitanju zaposlenje i prihodi, situacija je sledeća - u sjevernom regionu Crne Gore, koji po svim ekonomskim parametrima zaostaje za južnim i centralnim regionom, nezaposlenost među ženama je sedam puta veća nego na jugu i tri puta veća nego u centralnom regionu. Žene se uglavnom nalaze na niže plaćenim zanimanjima i pokazuju tendenciju da ne napreduju po hijerarhiji odlučivanja istom brzinom kao i muškarci. Prema analizi Ministarstva za ljudska prava koja se bavila i ženama na selu, više od polovine nezaposlenih žena u ruralnim područjima nikada nije pokušalo da zasnuje radni odnos. Trećina njih su domaćice, nikada nisu bile zaposlene i nemaju penziono osiguranje. Ono što donekle ohrabruje je statistika vezana za preduzetništvo – posljednjih je godina evidentan rast broja žena u preduzetništvu, tako da žena vlasnica mikro, malih i srednjih preduzeća danas ima oko 23%, dok ih među preduzetnicama ima oko 32%. Prije desetak godina ove su brojke bile nedosanjani san, ali eto, ima napretka i to nas raduje.

Ono u čemu žene u Crnoj Gori dominiraju, a u selima pogotovo, jeste neplaćeni rad! Ako pokušamo taj rad

da pretočimo u brojke, kao što pokazuje jedna analiza UNDP-a, žene u Crnoj Gori u prosjeku provedu 10 godina života u neplaćenom kućnom radu. Jedno istraživanje u Srbiji koje je sprovedla organizacija UN Women kaže da su žene u ruralnim sredinama najčešće angažovane kao neformalna radna snaga, a 93% žena koje se vode kao „pomoćni članovi domaćinstva“ nema penzijsko osiguranje, što ih čini jednom od najugroženijih kategorija kada je u pitanju rizik od siromaštva. Poslovi kao što su čišćenje kuće, podizanje djece, poljoprivredni radovi, pa i teži fizički poslovi su neplaćeni, a pritom žene najčešće nemaju nikakvu kontrolu nad finansijama u domaćinstvu. Ova analiza još kaže i da bi svaka žena koja svakog dana brine o djeci ili starijim članovima domaćinstva trebalo da zaradi 546 evra mjesečno!

Prema podacima Agencije za ravnopravnost spolova BiH, na kućne poslove žene potroše između 10 i 30 dodatnih radnih sati sedmično, ili četiri sata dnevno. Peglanje, mijenjanje posteljine, pranje podova, kupatila, priprema hrane, pa do brige za kućne biljke i ljubimce, stvari su koje u 93 posto slučajeva u BiH rade isključivo žene, čak i onda kada rade puno radno vrijeme.

Ni Hrvatska, kao članica EU, nije ove probleme rije-

šila. Rodna neravnopravnost je i ovdje posljedica sistema vrijednosti koji u osnovi ima neravnomjernu raspodjelu resursa – vremena, moći i novca. Žene i dalje čine većinu nezaposlenih, većinu u potplaćenim sektorima, nemaju jednake mogućnosti za napredovanje. U ruralnim područjima, iako su aktivno uključene u rad na imanjima, očuvanje porodice, ali i kulturnih tradicija, svega 30 posto žena su nositeljke poljoprivrednih gazdinstava, otežan im je ili ograničen pristup vlasništvu zemljišta (manje od 15 posto žena su vlasnice poljoprivrednog zemljišta), ekonomski su zavisne, izložene višoj stopi rizika od siromaštva i nezaposlenosti, slabije su zastupljene u tijelima za donošenje odluka, slabijeg su obrazovanja i informatičke pismenosti, a društvena, socijalna i komunalna infrastruktura nužna za dostojanstven život još uvijek im nije u potpunosti dostupna. To su bili zaključci Odbora za poljoprivredu hrvatskog Sabora.

A sada da pogledamo kako žene pro-

vode slobodno vrijeme, ako išta za njega preostane. Kako su žene u porodici najčešće primarne osobe koje se staraju o drugima, naravno da imaju i manje slobodnog vremena, pa se manje i bave sportskim, kulturnim ili rekreativnim aktivnostima. MONSTAT je radio jednu analizu na temu rodne ravnopravnosti, koja nije fokusirana na žene u ruralnim područjima već na žene uopšte, pa se pokazalo da je 19,6% žena najmanje svaki drugi dan provodilo određeno vrijeme u sportskim, kulturnim ili zabavnim aktivnostima, u poređenju sa 25,8% muškaraca. Uvjereni smo da bi podaci za žene na selu bili još upečatljiviji, s obzirom na to da one imaju i još manje slobodnog vremena, ali i mnogo manje sadržaja na raspolaganju za popunjavanje slobodnog vremena kulturom ili rekreacijom. Pritom, žene na selu su najmarljiviji čuvari naše tradicionalne kulturne baštine.

Ono što neizostavno moramo pomenuti je sledeće – naše žene na selu zu zaslužne za očuvanje značajnog kulturnog nasljeđa ove zemlje. To one čine na više načina – najvažnije su tradicionalne tehnologije prerađivanja naših proizvoda. Za naš sir, na primjer, sve tipologije koje imamo, receptura se prenosi sa koljena na koljeno i čuva do današnjih dana. Ako se inovira u recepturi i stvaraju neki novi proizvodi, opet inovacije sprovode žene. Naša nacionalna jela, i te nam

recepte čuvaju žene, najčešće žene na selu. Naša je tradicionalna gastronomija odraz naše kulture koju nam opet sa koljena na koljeno prenose žene. Pečat našoj hrani stavljaju naše žene, a naša bi hrana trebalo da bude pečat našem turizmu. O drugom kulturnom nasljeđu da i ne pričamo. Izdig na katune je možda i najznačajnija naša kulturna baština, vijekovima ukorijenjena tradicija koja se prožima kroz cijelu Crnu Goru. Bez planinke ta tradicija umire.

Može li se iz svega navedenog išta zaključiti? U jednom se možemo složiti odmah – specifičnom situacijom i potrebama žena u ruralnim sredinama se kao društvo ne bavimo, i ne postoji, ili je makar mi nismo pronašli, nikakva analiza ove grupe, koja bi se mogla koristiti kako bi se kreirale politike i strategije kako bi se njihovo stanje popravilo. Pominju se, dosta paušalno, kao marginalizovana grupa, koja rijetko zavrijedi pažnju donosilaca odluka i na državnom i na lokalnom nivou.

Da li tako treba da bude, prosudite sami, nakon što pogledate priče žena koje smo za vas odabrali, jer su tipične, a opet svaka posebna. Pa da nakon toga pokušamo da izvedemo zaključke na osnovu njihovih priča i na osnovu zdravog razuma.

Tradicionalne žene

Tradicionalne žene su tipičan primjer žena na selu. Najviše ih ima, od ovih koje su preostale. Obično su rođene na selu, obično su im majke koje su ih vaspitavale rođene na selu, i kao da im je selo bilo predodređeno, jer ta matrica vuče na svoju stranu. To su vrijedne žene, veliki radnici. Dug im je radni dan, lice im često brzo postara od tolikog rada i sati i sati provedenih na suncu, kiši i vjetru. No, novo vrijeme nosi promjene, nove generacije su već drugačije, pa će nam ovakvih žena biti sve manje u budućnosti.

Zato tradicionalnim ženama želimo da posvetimo najviše pažnje, da im ukažemo poštovanje koje im pripada jer su najnevidljivije od svih. A pripada im veliko poštovanje, znali vi to ili ne, znale one to ili ne. Primjeri koje vam prikazujemo su primjeri žena koje su aktivne u seoskom turizmu, i ne samo aktivne, već i jako uspješne. Sa njima svaka žena na selu može da se poistovjeti, njihov primjer može da slijedi. Niti su imale neka veća znanja od ostalih, niti značajnije resurse na imanju, niti neku preveliku podršku okruženja ili ukućana. Ono što imaju je borba za porodicu, snaga i rad, i to je sve što treba. Vidjećete, uostalom, i sami.

Gordana Jokić

DOMAĆICA OD ČETVRTOG RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE

Porodica Jokić ljeta provodi na Vujovom katunu, na planini Čakor, opština Plav, ali ne zbog ljetovanja, već zbog tradicionalnog izdiga sa stokom. Nekada su imali i prolječni katun visoko u selu Velika, pa su se selili dva puta tokom godine, da bi zimu provodili u Murini. Od prije nekoliko godina bave se i seoskim turizmom na katunu, i jedan su od prvih primjera katunskog turizma. Turizam je ovdje pokrenula Goca, planinka, supruga, majka, snaha, ključna osoba za opstanak ovog katuna i okosnica turističke aktivnosti ovdje. Zato vam je i predstavljamo.

Rođena je u selu Šekular, u porodici Lekić, kojoj je, kao i Jokićima, poljoprivreda glavna aktivnost. Majka joj je takođe bila planinka. Rodila je (kao i Goca kasnije) sedmoro djece – pet ćerki i dva sina. Goca je bila šesto dijete u porodici. Dok je još bila u četvrtom razredu osnovne škole, u periodu kada je majka sa starijom djecom bila na katunu, Goca je ostala sa đedom u selu, i prilike su je natjerale (a đed pripomogao) da nauči da sprema pitu, a posli-

je i druga jela. Pričao je đed svima da bolje pite od Gocine nema, pa se i dan-danas Gocina pita vodi kao najbolja kod Lekića. Majka joj se ubrzo razboljela, pa je Goca u petom osnovne napustila školu zauvijek, u strahu da će izgubiti majku i u želji da što više vremena provede uz nju i odmijeni je u svim poslovima. Moglo bi se reći da je to bio trenutak kada je postala domaćica. U osamnaestoj godini se udala i prešla u Murinu, pa postala planinka, rodila sedmoro djece. Slika i prilika svoje majke.

I Jokići se tradicionalno bave poljoprivredom, uzgajaju praktično sve što im je potrebno za ishranu, proizvode odličan sir i skorup, a za sve te poslove je glavni majstor Goca. Njen je dan dugačak, ustaje u 5-6 ujutru, a na nogama je sve do noći. Aktivnosti su razne – od redovne muže i sirenja, preko bašte, branja borovnica i pečurki, čuvanja stoke, pa do onih rutinskih i nevidljivih kućnih poslova koji čekaju skoro svaku ženu. Svoje je ćerke učila onako kako je nju učila njena majka – “da budu dobre djevojke, dobre domaćice, i sutra dobre majke”.

Ali, znajući kako ženi može biti težak život na selu, učila ih je i da budu dobri đaci, da nađu lakše poslove i imaju svoje prihode. No, istorija se izgleda ponovila, pa su joj se četiri ćerke udale na selu i, reklo bi se, krenule majčinim stopama. Goca danas ima desetoro unučadi i dvoje na putu. Puna je snage, života i energije, a još nije napunila 50 godina.

Nije naslijedila ništa od porodice, kaže „u vrijeme nije bio običaj da se odivama išta ostavlja“, a ni kod Jokića se ništa od imovine ne vodi na nju. Goca nikad nije nigdje radila, nema niti jednog dana radnog staža. Oduvijek se bavi poljoprivredom i kućnim poslovima, a svi prihodi od poljoprivrede se vode kao porodični prihodi, iako kaže da je najveći dio posla na njenim leđima. Seoskim turizmom je počela da se bavi prije nekoliko godina, kada je na ovoj teritoriji sproveden projekat Katunski put, a njena porodica bila jedna od odabranih za podršku.

Familija, a ni okruženje, nisu imali velikog razumjevanja za Gocino interesovanje za bavljenje seoskim turizmom, u turizam nisu vjerovali i mislili su da se zanosi i fantazira. Ali, podržavao ju je sin, i malo-pomalo, uz nesigurnost i strah od neuspjeha, stvorila je uslove da počne da prima goste.

Sada se svakog ljeta u Vujovom katunu na Čakoru vide šatori, kamperi, motociklisti i biciklisti, čuje se graja ljudi i djece na raznoraznim evropskim jezicima, a knjiga utisaka koju Goca sa ponosom pokazuje sadrži brojne hvalospjeve na račun njenih kulinarskih vještina i ljepota kraja. Gocin bi ded bio ponosan kada bi mogao da vidi kako bijeli svijet komentariše njeno kuvanje, na koje ju je on nagovorio. A Goca na svoju svakodnevicu i podrazumjevanje obaveze gleda drugačije, ponosnije, jer se sada vidi kroz oči drugih ljudi koji njen rad cijene, komentarišu i spremni su da ga plate. Kaže da je kroz turizam mnogo naučila, da je upoznala razne ljude i kulture koje drugačije ne bi imala prilike da upozna. Sviđa joj se i zarada od turizma, za koju je praktično sama zaslužna, iako se sada u ove poslove, ako se radi o većim grupama, uključuju i drugi članovi familije. Danas se Goca pominje kao primjer, okolina želi da krene njenim stopama, neke je familije već uključila u turističke aktivnosti, a njena najmlađa ćerka koja se udala tu, gotovo u komšiluku, i sama planira da pokrene seoski turizam u svojoj novoj porodici.

Iza Goce, jedne „nevidljive“ žene, velik je put, a cijela druga polovina života je tek pred njom!

Ermina Redžematović

IZ GRADA U SELO

Ispod samog Hridskog jezera, u nacionalnom parku Prokletije, u poznati Katun Bajrovića decenijama izdiže familija Redžematović. Ova je zona od uvijek čuvena po stočarstvu, tek u novije vrijeme je postala popularna među planinarima zbog jezera, jednog od najljepših u Crnoj Gori, a od osnivanja nacionalnog parka postala je i prava atrakcija za turiste generalno. Ovdje je i Samelova koliba, poznato seosko domaćinstvo, posebno zbog Ermine, supruge Rama Redžematovića, pionirke u seoskom turizmu ovog kraja.

Ermina je rođena u porodici Lalića, u Plavu. Kad je bila djevojčica (još je to bilo vrijeme Jugoslavije i uspješnih preduzeća), otac joj je dobio posao na Cetinju, pa se cijela familija tamo preselila. Skoro cijelo djetinjstvo i djevojački dio života je provela na Cetinju, familija joj je i danas tamo, pa je u Plavu zovu Cetinjanka. Kao dijete iz radničke porodice, nije imala nikakvog dodira sa poljoprivredom. Iako poslije osnovne škole nije nastavila školova-

nje, lako je kao djevojka našla posao u nekadašnjoj fabrici obuće „Košuta“ na Cetinju. Samo nekoliko godina kasnije počelo je „ono“ vrijeme kog se ne sjećamo s radošću, kada su brojni poslovi nestali kao rukom odnešeni, fabrike se gasile jedna po jedna. Počeo je period tranzicije.

Obilazeći rodbinu iz Plava, upoznala je Rama, koji se, i sam kao žrtva tranzicije, tek bio vratio iz Beograda u Plav. Rodila se ljubav. Ermini je bilo suđeno da se sa Cetinja vrati u rodni kraj, ovog puta kao član porodice Redžematović. Redžematovići su poštovana familija u Plavu, potomci čuvenog gazde Bajra (po kome je i Katun Bajrovića dobio ime), i tradicionalna poljoprivredna, stočarska familija. Kada smo razgovarali sa Erminom, došla je tog dana na katun i njena svekrva, Haska, da ubere čaj. Prisjetila se godina kada je ona bila glavna planinka u familiji, i reče nam da je to bio težak život, „težak do zla boga u ta doba“. Koliko je samo kilometara pješke prelazila, koliko je strašnih pla-

ninskih oluja doživjela dok bi čuvala stoku, koliko se bojala da ostane potpuno sama. I reče, pored ostalog, da nije vjerovala da Ermina želi da dođe na katun, a ne mora se više.

No, da se vratimo Ermini. Kao nevjesta iz urbane sredine, Ermina je morala da uči o kravama i siru i pojoprivredi, uglavnom upravo od svekrve. Rodila je troje djece, ćerku i dva sina, a poslala nije bilo ni za nju ni za Rama. U nekom je trenutku odlučila da otvori butik u Plavu, i time se paralelno bavila dvadesetak godina. Nikad nije imala veliku zaradu, ali je kapalo nekakvog novca za svakodnevne potrebe, mada je uvijek bila u strahu da će doći neka inspekcija i da će joj kazna za neku nepoznatu grešku odnijeti svu zaradu za taj mjesec. Tamnica je bio taj butik, kaže Ermina, mijenjala bi se za katun svakog trena. E kada je proglašen Nacionalni park Prokletije i kad su turisti počeli da dolaze, a Ermina odlazila na Bajrovića katun da obiđe svekrvu i svekra, onako preduzimljiva i promućurna shvatila je da se kroz katun dosta prolazi i da je to prilika za neki porodični, turistički biznis. Djeca su već stasavala za škole i fakultete, trebalo je to finansijski podržati, a stabilnog prihoda niotkud. Tada je potražila nas iz Regionalne razvojne agen-

cije za Bjelasicu, Komove i Prokletije, i u našim se knjigama vodi kao prva žena u našoj karijeri koja je nas tražila da joj pomognemo da pokrene seoski turizam, a koju mi nismo morali da prvo u to ubjeđujemo.

I tako je Ermina zatvorila butik i krenula da redovno izdiže na katun, sad više ne samo zbog poljoprivrede, jer krave je lako mogla držati i u Plavu, već i zbog turizma. Pažljivo je svoje domaćinstvo razrađivala, marljivo pratila sve obuke i usvajala savjete, a sve to daje rezultate. Po najmlađem sinu je nazvala domaćinstvo, Samelova koliba, ali joj je najstariji sin najveća pomoć jer on vodi cijelu komunikaciju sa gostima i promociju, a ćerku je učila da završava školu, jer je sama nije završila. Ćerka joj se nedavno udala, za dobrog momka iz komšijske familije, a ćerka je u "miraz" ponijela diplomu. Od prihoda od sira, butika i seoskog turizma Ermina već ima dva visokoškolca u familiji, a nada se da će i Samel istim putem. Alen, najstariji, završio je menadžment u hotelijerstvu, i kaže da je u te vode krenuo zbog Ermine, da mu je ona inspiracija. Onda kada niko nije vjerovao u njenu priču, pa ni on sam, ona je radom i upornošću uspjela da napravi jednu lijepu priču u kojoj ima mjesta za

cijelu porodicu, i koja je i njemu donijela ideje o tome kako da usmjerava svoju karijeru i nastavi njenim putem.

Samelova koliba i Ermina su danas zaštitni znak Prokletija. Erminu ćete nasmijanu uvijek tamo naći, poslužit će vam vrhunski kačmak zbog kog naši iz dijaspore često dođu na Prokletije, a može se kod njih na katunu i noćiti. I Ramo je stalno tamo, danas više nije skeptičan prema turizmu, već razmišlja da pokrene pčelarsku proizvodnju, jer „uz priganice savršeno ide med, to bi gosti sigurno voljeli“.

Ermina ništa nije naslijedila od svoje porodice, ništa se na nju ni danas ne vodi, kaže: „Nije to kod nas običaj, ali svakako ima danas više opcija za žene, eto sad mogu gazdinstva da se vode na ženu, seoska domaćinstva, dobro je to“. Nisu nju te prepreke spriječile da ostvari svoje naume, jer je uporna, jer je borac za sebe i svoju porodicu, jer mnogo radi i brzo uči, jer ništa i ni od koga ne očekuje. I za njen uspjeh joj nije bila presudna škola, pa je za svoj rad dobila i Wild Beauty nagradu.

Gordana Dulović

I TO JE FAKULTET

Kada se krene od Kolašina prema Sinjajevini, prolazi se kroz čuveno selo Lipovo, lijepu dolinu koja podsjeća na Švajcarsku i Alpe (osim puta koji, naravno, ukazuje na to da ste ipak u Crnoj Gori). Na samom početku sela živi porodica Dulović, ali ih ljeti nećete tu naći. Ljeta provode u Gornjem Lipovu, na katunu, jer žive od stočarstva. E tamo, u Gornjem Lipovu, naći ćete jednu ušuškano dolinu, izolovano mjesto sa starom kamenom kućom i drvenom kužinom kojom gospodari Goca, junakinja ove priče.

Goca je rođena u selu Bojiće, u Gornjoj Morači, u poljoprivrednoj porodici koja je imala osmoro djece – četiri ćerke i četiri sina. Dio te porodice su bile i tri babe sa očeve i majčine strane, pa je Goca imala od koga da uči o poljoprivredi, kuvanju, pletenju i sličnim vještinama. Tamo je završila osnovnu školu, a dalje se nije školovala, jer se, kaže, u to vrijeme ženska djeca nisu školovala, bilo je važno da znaju te „ženske“ poslove. Udala se sa 20 godi-

na, za Dragana Dulovića, jednu poljoprivrednu porodicu zamijenila drugom, isto višečlanom. Rodila je petoro djece, tri ćerke i dva sina, i sa smijehom kaže da je porasla u velikoj porodici i uvijek voljela da i sama ima veliku porodicu. Dvije su joj ćerke udate, pa Goca, iako to niko ne bi rekao kad je vidi, ima i troje unučadi.

Svoju je djecu uvijek učila da poštuju selo, da nauče sve radove neophodne za selo, ali poučena svojim iskustvom, voljela je da završe škole. Zato su joj djeca mahom bila lučonoše u osnovnoj i srednjoj školi, neki su već završili fakultete, a neki su danas odlični studenti sa visokim prosjekom, za ponos Lipovu i Kolašinu, a ne samo Dulovićima. Školovani su od prihoda od kolašinskog lisnatog sira, jer ni Dragan ni Goca nigdje nisu imali niti danas imaju kakve stabilne poslove i prihode, i poljoprivreda, ma koliko ljudi govorili da je nesigurna, njihov je jedini sigurni izvor prihoda.

Gocin radni dan traje 12 sati i sastoji se od teskog rada. Njeno "radno vrijeme" ne poznaje pauzu, vikend, praznike i bolovanje. Povrijedila se prije nekoliko godina, pa ima metalnu šinu u kičmi, ali to niko opet ne bi primijetio kad je vidi nasmijanu, užurbanu i stalno u nekom poslu. Kaže sledeće:

„Sad samo ne mogu ovaj lonac pun mlijeka da podignem odjednom, već odlijem malo po malo, znači ja opet sve mogu, samo na druge načine.“

I taj se kolašinski sir pravi kao da nema šine, muzu se krave, unučad se čuvaju, bere borovnica i spremaju ručkovi za goste, a da niko ne shvati da ta gospođa ima neke zdravstvene tegobe. Plaši se samo dvije stvari – zmija i gromova, i reklo bi se da sve druge nemani koje život može da donese sa lakoćom može da savlada. I sa gromovima bi lako, kaže, da nema šinu.

Seoskim turizmom se bavi 7-8 godina, iz radoznalosti, zato što joj oko kuće stalno prolaze planinari, zato što je prepoznala da bi mogla da ostvari dodatne prihode baš u trenutku kad su najstarija djeca kretala na fakultete. Lokacija im je odlična, mjesto bajkovito, proizvodi koje nude gostima vr-

hunskog kvaliteta, prosto je sve idilično, i to bez imalo pretjerivanja. Dragan je bio saglasan, djeca takođe, a Goca naravno spremna kao zapeta puška da iskoristi podršku koja joj je pružena da unaprijedi uslove i krene sa poslom. Išla je na obuke, sa svake donijela nešto novo u svoje domaćinstvo i svaku na pravi način iskoristila. Zato danas, na pragu svoje kuće, uz redovne poslove u kojima je niko ne može zamijeniti, obavlja još jednu djelatnost koja joj ne oduzima mnogo vremena, a donosi novu zaradu.

Na Gocu se ne vodi ništa od imovine "ni u rodu ni u domu", osim krava, za njih sa smijehom kaže: „One su moje!“ Nije karakteristično za tradicionalne sredine da se na ženu išta vodi, ali, Goca kaže a njen Dragan je očigledno saglasan: „Mi smo riješeni da ovo što mi imamo bude podijeljeno na svu našu djecu, i mušku i žensku, jer to su sve jednako naša djeca“. Samo jedna od Gocinih ćerki nije bila zainteresovana za školu, i udala se tu u Lipovu, a Goca kaže: „Mlada se udala, ali, rodila je finu djecu, i to je fakultet!“ Ako je život i stečena mudrost fakultet, naša Goca ga je završila sa desetkom. Privilegija je poznavati je.

Milijanka Pešić

SVE SE STIGNE

U Bijelom Polju, u lijepoj Vraneškoj dolini, na kraju sela Tomaševo, tamo preko rijeke, ušušalo se domaćinstvo Vučka i Milijanke Pešić, jedinstveno po proizvodnji lisnatog sira, koji se u ovim krajevima inače ne pravi. Ukoliko krenete prema Žabljaku ili Pljevljima ovim putem, oni su usput, pa se najavite da ovdje napravite pauzu. Garantujemo da nećete zažaliti. Ne dajte da vas pokoleba neki nered na putu koji nastaje zbog velikog obima poljoprivredne proizvodnje i konstantnog dorađivanja objekata za stoku, hranu, stanovanje, to je neizbježno na farmi. Milijanka, heroina ove priče, ne stiče da se bavi baš cijelim imanjem, ali je zato u kući i oko kuće sve skockano kako valja. A sad da čujete njezinu priču.

Milijanka je rođena u selu Mioče, u opštini Bijelo Polje, na granici sa Srbijom, u petočlanoj zemljoradničkoj porodici, u kojoj je, pored sestre i brata, od malih nogu učila da pomaže roditeljima u svim poslovima. Pored toga, bila je uvijek odlikaš, i sa peticama završila i osnovnu i srednju školu. Neg-

dje pri kraju srednje škole je upoznala Vučka, rodila se ljubav koja je posmatraču sa strane i danas vidljiva, pa nije ni čudo da su se odmah uzeli. Vučko je tada radio na benzinskoj pumpi, živjeli su u prigradskom naselju, i sve što im je trebalo od hrane morali su da kupe. Počela su da pristižu djeca, da se uvećavaju troškovi života, a Vučko je u jednom trenutku ostao bez posla. Sa tada četvoro djece, riješili su da se vrate na selo i krenu da se bave poljoprivredom. Kupili su kravu, pa drugu, pa treću, a Milijanka je naučila da pravi lisnati sir, i to je postao njihov glavni izvor prihoda, jer drugog posla niti prihoda od trenutka kad je Vučko prestao da radi na pumpi nisu nikad imali. Danas imaju sedam sinova i jednu ćerku, velika porodica. Imaju i 25 krava, siraru, poljoprivredne mašine koje olakšavaju posao, veliku njivu i plastenike, pčele, voće, hvale se da ove godine imaju i svoju pšenicu pa će imati i svoje brašno. Dakle, proizvode 90% hrane koja im je potrebna, a glavni izvor prihoda je sir.

Kako može izgledati dan jednoj ženi koja ima osam

muškaraca u porodici, i koja pravi sir od mlijeka od 25 krava, to ne možemo znati, jer Milijanka je tiha i nasmijana žena koju još niko nije vidio namrštenu, umornu, bolesnu ili u bilo kakvom lošem raspoloženju. Osmijeh joj se razvuče preko lica svaki put kad Vučko dođe sa livade, a našli su se zbilja, jer i on se razvedri automatski i umor mu nestane. Vučko je motor u ovoj porodici, inovator i pokretač, ali teško bi bilo ostvariti njegove inicijative da nije Milijanke da njegove ideje dopuni, sprovede i da im puni oblik i svrhu.

Kada se Vučko zainteresovao za seoski turizam, bili smo sigurni da će Milijanka odbiti, jer šta će joj dodatne obaveze u moru svakodnevnih koje nju čekaju. Međutim, iznenadila nas je, nakon prvih i uobičajenih premissa iz treme i straha da se ne obruka, kazala je: „Ja već kuvam za vojsku, nekoliko ljudi preko je ništa“. Nažalost, još uvijek nemaju prostor za smještaj, pa nude samo obroke, a Milijanka je vrsna kuvarica i može se kod nje bez dvoumljenja dovesti i kakva kraljevska porodica na ručak.

Međutim, nije hrana jedini i ključni dio atrakcije ovog domaćinstva. Tu treba doći, sjesti pod jabuku (svaka kuća na selu ima omiljeno drvo za hladovinu i sto) i posmatrati tu košnicu zvanu gazdin-

stvo Pešića. Na sve strane se nešto dešava, dječaci raznoraznih uzrasta voze mašine, baliraju sijeno, polažu hranu kravama, aktiviraju muzilice, sve sa smijehom i uobičajenom dječijom i momačkom grajom. Pune oči i puna duša tolike omladine koja je život vezala za selo. Lijepo vaspitani, bistri kao pčele, puni energije ali i ljubavi prema onome što rade. Puni razumijevanja za majku koja ima mnogo posla, svi trče da joj pomognu kako znaju i umiju, ali i paze Kristinu, jedinu sestru. Kristina je naravno očeva miljenica, njenu udaju Vučko zamišlja na svakoj svadbi na kojoj je gost, i zaplače se kad to zamisli svaki put, pa ga momci zadirkuju, a Milijanka se smije.

Milijanka je od "roda" naslijedila tkane stvari, uspomene, kao što je običaj, i naravno ništa od nekretnina. Ni danas se ništa na nju ne vodi. „Nisam nikad o tome razmišljala, to je sve naše iako se vodi na Vučka,“ kaže. Ali zna Vučko, i zna svako ko poznaje Pešiće, ne bi bilo ništa od imanja i ništa od prihoda, da nema Milijanke. Ona je centar ove vrijedne i jedinstvene porodice, i lijepo je gledati kako se sve nekako vrti oko nje. Ne znamo da li je zaslužila penziju, subvenciju, šta god, ali je ova vrijedna žena, dobra supruga i dobra majka, definitivno zaslužila medalju za doprinos ovom društvu na toliko polja.

Velinka Vera Pavićević

NAJBOLJA DOMAĆICA 2022. GODINE

Do Durmitora svako jednom mora otići, bio bi grijeh ne vidjeti ga i ne napuniti dušu onom ljepotom. A ako se već nađete tamo, ne bi valjalo propustiti obrok kod porodice Pavićević, u selu Kovčica, opština Žabljak. Pavićevići inače žive na Žabljaku, a Kovčica je nešto kao katun u kom borave ljeti. Katun je ovdje malo zbunjujući pojam, jer je cijeli Žabljak nekad davno u stvari bio katun. Proizvode skoro sve što uspijeva na ovoj visini, a posebni su po tome što imaju sertifikate za organsku proizvodnju za veliki broj proizvoda, na šta su izuzetno ponosni. Pričaćemo o njima, ali nam je namjera da vam približimo Veru, centralnu figuru ovog domaćinstva.

Vera je rođena u jednom selu kod Pljevalja, u poljoprivrednoj porodici, pa joj poljoprivredni radovi nikad nisu bili strani. Tamo je završila osnovnu školu, zatim srednju, turističku školu u Pljevljima, za koju kaže da je bila savršena i da je

šteta što takvih programa danas nema, jer ju je ta škola osposobila da radi na različitim pozicijama u različitim hotelima, ljeti na moru, zimi na Žabljaku. Tako je i upoznala Zorana, dok je radila na Žabljaku, i udala se u 21. godini. Pavićevići su takođe poljoprivredna familija, pa kad su se rodila djeca, dvije ćerke i sin, a svekar i svekrva ostarili, Vera je odlučila da napusti posao i posveti se podizanju djece, ali i preuzimanju kormila od svekrve u preradi mlijeka.

Vera je inovator, pravi neke vrste sireva koje na drugim mjestima nećete naći. Poznat je njen sir „durmitorsko uže“, koji baš liči na uže i odmah privlači pažnju. Sva su joj djeca visokoškolci, a njihovo školovanje su finansirali upravo prihodi od Verinog sira. Jedna je ćerka udata, sin je oženjen, i Vera je srećna što se unučad danas muvaju oko nje i “smetaju” joj u svim njenim poslovima. Kad smo došli Veri u goste, imali smo

sreću da joj je cijela familija bila tu, pa je bilo lijepo vidjeti gorostasne, naočite Durmitorke i Durmitorce, i lijepu porodicu Pavićevića. Zoran nam je samo promakao, uvijek zauzet oko kosidbe, žitarica koje uzgaja i drugih poljoprivrednih radova. Ali ono što danas Verinu djecu okuplja u Kovčici jeste seoski turizam.

Seoski turizam je bio ideja Verinog sina Milana, a kakva bi to crnogorska majka bila koja ne bi podržala sinovu ideju? Zato je Vera odmah rekla – probaćemo, uprkos inicijalnom strahu. Žabljak je turističko mjesto, prepuno raznih sadržaja i usluga, a apartmana i objekata za smještaj turista ima na pretek. Ali se Milan želio pozicionirati drugačije, upravo oslanjajući se na proizvode ovog gazdinstva i Verino kulinarsko umijeće. I uspjeli su, ne samo uspjeli već i premašili očekivanja! Vera više ne može da stigne sama da ugosti tolike ljude, pa joj tokom špica sezone obje ćerke pomažu, a ima posla za sve članove porodice. Ni sir ni meso više ne moraju da prodaju van svog gazdinstva, sve plasiraju na pragu svoje kuće. Hljebovi, priganice, sva peciva se prave od njihovog organskog brašna. A Vera je osvje-

žila znanje stranih jezika stečeno u onoj čuvenoj turističkoj školi, u kojoj je jedan od predmeta bio i bonton, tako zanemaren u današnje vrijeme. No, to je sada Verina prednost, ima bonton stečen vaspitanjem, pa dorađen u školi, prenijela je sve to na svoju djecu, što gosti naravno registruju jer se Vera o njima, njihovom miru i uživanju stara što tradicionalno, što profesionalno, pa im ne može biti loše. Zato su i utisci i recenzije gostiju za ovo domaćinstvo odlični.

Vera se nasljedstva odrekla u korist svoja tri brata, iako su braća bila protiv toga. Željeli su da njihova jedina sestra ima udio u porodičnom nasljedstvu, ali je Vera bila uporna. Ni kod Pavićevića se ništa ne vodi na nju, a ona kaže da to nije bitno, svakako je sve to za djecu. Vera je i ponosna dobitnica nagrade za najbolju domaćicu u seoskom domaćinstvu u 2022. godini. U prave ruke, pravoj osobi! Možda nakon Verine priče, i svih njenih uspjeha u životu domaćice, sam termin domaćica koji ljudi nekad umiju pogrdno da upotrijebe, dobije novu vrijednost. Možda je vrijeme da nestane predrasuda koja ga obično prati.

Mlade žene

Mladih žena na selu nema mnogo. Ali i dalje ih ima, i to nam daje nadu da postoje načini da se zadrže na selu. Najčešće su to žene koje su već jednom nogom ili čak s obje u gradu, ali ih selo i dalje nečim veže. Ili porodičnom tradicijom, ili ljubavlju prema planinama, ili mogućnošću da se ostvare prihodi, ili željom da se djeca izmjestite iz grada i žive zdraviji život. Kako bilo, ima ih i srećni smo zbog toga. Nadamo se da će „povući nogu“ i nekim drugim mladim ženama.

Mira i Jovana Bogavac

ĆERKA PREUZIMA, TAKO IDE LANAC

Visoko iznad Mojkovca, lošim, makadamskim putem se stiže do katuna Laništa na Bjelasici. Ne dajte da vas ovaj put pokoleba, mada malim autom nećete moći da stignete, jer kad se popnete na vrh brda čeka vas poslastica. Čisti, uredni, pokošeni katun, bašte posađene, krave na obroncima, idiličan pejzaž. Pogled sa katuna puca na sve strane, zato se ta visina isplati. Ovdje izdiže porodica Bogavac iz Mojkovca, a ovdje se bave i seoskim turizmom. Ovo je trebalo da bude priča o Miri, ali će biti priča i o njoj i njenoj ćerki, o obje snažne ali različite žene - da vidimo kakva je priča bila, kakva je danas, i koja nas priča čeka u budućnosti.

Mira je rođena u Poljima pored Mojkovca, u šestočlanoj porodici. Bilo ih je četvoro djece i, naravno, svi su učili sve o poljoprivredi, jer im je porodica od poljoprivrede živjela. Izdizali su na Sinjajevinu, planinu potpuno drugačiju od Bjelasice, ali su radovi i obaveze slične. Završila je osnovnu školu, dalje se nije školovala, a udala se sa 16 go-

dina i prešla preko Tare, da bude dio porodice Bogavac, supruga Toma Bogavca. Mlada je postala majka, ima dva sina i ćerku Jovanu. I kod Bogavaca je poljoprivreda porodična tradicija, ali i glavni izvor prihoda. To znači i naporan rad, od jutra do mraka, i prelazak na katun tokom ljeta. Miri ništa od toga nije bilo strano, uklopila se brzo i preuzela ulogu planinke čim su svekar i svekrva ostarili toliko da im te obaveze budu prevelike. Tomo, Mirin suprug, čuvar je u nacionalnom parku Biogradska gora i imao je priliku da svakodnevno gleda sve veći broj turista koji dolaze na Bjelasicu, što zbog parka, što zbog pješačenja i planinarenja. Tomo je bio začetnik ideje o seoskom turizmu. Mira ju je prihvatila, a i djeca. Od prije nekoliko godina se bave i time, nude usluge smještaja i pripremanja hrane. Gosti su zadovoljni uslugom, uživaju u pejzažu i šetnjama, a i Mira zadovoljna, iako ima dodatnih obaveza. Kaže Mira: "Tomo je ovaj posao preuzeo od roditelja, sinovi će od njega, ja sam preuzela od svekrve i majke, ćerka preuzima od

mene, to tako ide, to je jedan lanac”.

Jovana, Mirina ćerka, porasla je sa đedom i babom na katunu i za katun je vežu lijepe uspomene iz djetinjstva. Naučila je sve što je trebalo da nauči i zna da radi sve što i njena majka. Ali je Jovana izdanak 21. vijeka, doduše sa tradicionalnim korjenima, pa razumije i ono što je ukorijenjeno u našim običajima i tradiciji, a zna i šta su potrebe mladog čovjeka, ma gdje se nalazio. Nekako se stiče utisak da ako tu generaciju ne budemo na vrijeme razumjeli, onda se možemo oprostiti sa katunima i tradicionalnim stilom života zauvijek.

Jovana, naravno, poznaje digitalni svijet i ključna je za komunikaciju sa gostima: govori engleski, vodi sisteme rezervacija, informisana je o svim novostima. Dva se svijeta u njoj ukrštaju, zanimljivo je nju slušati i od nje učiti. Jovana kaže: „Ja neću živjeti život svoje majke, želim da me neko čuje i razumije, jer ovoliko truda i rada da se uloži u neki posao u Njemačkoj, bili bismo bogataši”. I u pravu je Jovana, mora se sa nivoa institucija malo bolje razumjeti šta Jovana priča. Na primjer, ta fiskalizacija u seoskom turizmu koju nameće novi zakon a koju pominju brojna domaćinstva, očekuje se jednako od nekog restorana u Mojkovcu ili Budvi, i od

katuna na vrhu planine, bez struje, bez signala za telefon. Jovana, mladalački buntovna, ne može da razumije takvo nerazumijevanje, pa pruža otpor, objašnjava i raspravlja se trudeći se da kancelarijskim tipovima približi katun i pojasni uslove života kako bi oni donosili pametnije i smislenije politike koje utiču na njen život. Roditelji se ljute zbog toga, kažu „zamjeriće se đe ne bi smjela, nije lijepo tako”, ali mi odosmo sa ovog katuna zamišljeni, jer Jovana je potpuno u pravu, a sva je prilika da se njen glas ne čuje.

Jovana ima 24 godine. Visoka, lijepa i obrazovana djevojka, rječita i neustrašiva, moderna verzija crnogorske planinke, sa istom snagom, žarom i hrabrošću kao njeni preci. Ako Jovana izgubi volju da se rve sa vjetrenjačama, otići će na more ili u Podgoricu, ili će otići u tu Njemačku da svoju snagu i svoju pamet unovči kod Njemaca, jer je mi nismo čuli i razumjeli. A kad nam odu Jovane, a Mire postaraju, onda je kraj svemu onom što je vjekovna tradicija Crne Gore, zaštitni znak naših planina, onda su katuni prošlost koju ćemo teško vratiti. Ne preostaje nam drugo nego da se uzdamo u Jovanin inat i duboko utkanu ljubav prema katunu i planini, da će je to bar neko vrijeme držati na mjestu i hraniti joj borbu.

Danka Šekularac

NALAKIRANI NOKTI I KAMION

Nadomak nacionalnog parka Biogradska gora, kada se dolazi sa beranske strane, nailazi se na katun Suvodo. Zašto se zove Suvodo niko ne zna, jer je pun vode. Baš zbog te vode, ovdje se odvajkada smještaju stočari, a među njima i porodica Šekularac iz beranskog sela Lužac. Osim stočarstva, zbog kog svako ljeto provode ovdje od davnina, u poslednjih nekoliko godina katun im je važan i zbog turizma. Idealna lokacija, blizina nacionalnog parka, ali i lijepi pristup Bjelasici i njenim ledničkim jezerima čine ovo mjesto atraktivnim za turiste. Danka, mlada junakinja ove priče, ovu je mogućnost prepoznala i zajedno sa porodicom se otisnula u turističke vode, veoma uspješno vodeći ovaj posao.

Danka je visokoškolac, završila je fakultet prije nekoliko godina i nadala se poslu, kao i svi mladi ljudi. Konkurisala, pokušavala, poneki posao na kratki rok i dobijala pa opet bila bez posla. Govori nekoliko jezika, vrijedna i brza, mislila je da je neki posao nekako sleduje, da bi ga zaslužila

diplomom i pameću, a održala odgovornošću i vrijednim radom. Ali, kako kaže Jovana Bogavac iz prethodne priče, nije ovo Njemačka, takve su priče kod nas rijetke. Kako su joj roditelji bivali na katunu, a Danka, najmlađa od njihovo četvoro djece, nekako po inerciji zadužena da im pomogne kad treba, često je bivala na katunu kad su veliki radovi. Šteta što je nismo slikali jednog dana prije par godina kad smo je na uskom putu ka Suvodolu sreli kako vozi kamion natovaren sijenom, sa šeširom i dugim nalakiranim noktima. To je mogla biti odlična fotografija da oslika Danku. Žbir, što se kod nas kaže za spretno, bistro i okretno stvorenje. Negdje u to doba smo počeli priču o seoskom turizmu. Danka, njen brat Mirko, ali i roditelji su bili zainteresovani i taj je posao pao Danki u ruke.

Danka je tada razmišljala – "Često sam na katunu svakako, posla nema svakako, pa zašto da ne". Počeli su Šekularci da dograđuju objekte. Dankin pokojni otac Dmitar, odličan majstor i pregalac,

bio je glavni za radove i napravio je nekoliko koliba, po jednu svake godine. Danka je pregovarala sa agencijama, pohađala obuke, išla na studijska putovanja, nadograđivala znanja koja su joj bila potrebna da pokrene ovaj biznis. Majka je sve to gledala i pitala se mogu li oni sve to stići od silnih obaveza koje inače imaju u poljoprivredi - krave, njive, sijeno i sitna stoka, oko svega treba raditi. Ali Danka je bila uporna.

Kada smo je posjetili povodom upravo ove publikacije, na imanju je bilo živo, primjetan je bio veliki napredak u odnosu na dvije godine ranije. Vidi se da se ovdje turizam odomaćio i da su se svi na njega privikli. Mladi ljudi iz različitih zemalja Evrope u svakom kutku imanja. Jedni se igraju sa Badijem, Dankinim psom i zaštitnim znakom imanja, drugi jure pijetla da ga uslikaju kočopernog, treći se izležavaju na suncu i odmaraju nakon dugačke šetnje po Bjelasici, a Dankina majka Rada, kao da su joj rod rođeni, obilazi jedno po jedno da im posluži domaći sir, okrijepi domaćim sokom, sve koreći ćerku: „Ova su đeca umorna, gladna i žedna, Danka“. Danka se smije, pušta majku da nutka goste nečim što im neće naplatiti, što ne ulazi u cijenu, ali ulazi u utisak i iskustvo na farmi, jer sa

katuna niko nikad nije otišao gladan i žedan i ta se tradicija njeguje kod Šekularaca.

Danka je pripadnik nove generacije, prisutna je na mrežama, prati tehnologije, a voli da se dotjera, našminka i veče provede po beranskim kafićima, kao i njeni vršnjaci, sa sve onim dugačkim nalakiranim noktima sa početka priče. Voli zimi na skijanje, voli da putuje i saznaje, voli da „visi“ na Instagramu. Kao nova generacija, nije joj teško da progovori na sastancima i skupovima, ukaže na nešto što je pogrešno, na nešto što je ometa u radu ili nije logično za nametanje katunima. Nema straha da priča, nema dilemu da li treba da govori, zna šta joj smeta a šta joj treba, i baš kao Jovana Bogavac, otvorena je da to i kaže. Ne čuju je, što zbog toga što im se ne sviđa šta kaže, što zato što *„nekako nije primjereno među ljudima mlado žensko biće da uzima riječ“*, pogotovo ako je „otrovna“, kako se obično kaže za ženu koja se zbog nečega buni. No, Danku to ne tangira, ona ide svojim putem, pa dokle stigne. Iako se imanje ne vodi na nju, i sutra kad se uda ona će ga ostaviti i možda morati na nekom drugom mjestu da krene od nule, predano radi na razrađivanju biznisa.

Drugačije žene i priče

Imamo ovdje nekoliko priča o ženama koje nisu tipične i ne uklapaju se u potpunosti u prethodne kategorije. Odabrali smo ih zato što su život vezale za ruralne sredine, a nekako se možda to od njih nije očekivalo, jer ili ne potiču iz ruralnih sredina, ili su povratnice. Sa druge strane, posjeduju neke vještine koje također nisu tipične, a te su vještine postale značajne za njihov život i rad u ruralnom području. Njihov život na selu nije stvar nemanja drugih opcija, već njihov izbor. One donose selu nešto novo. Iz tog novog se nešto može naučiti, a možda u tome i naslutiti neki budući trend.

Goca Stevović

NAŠA ITALIJANKA

Selimo se ponovo na Durmitor, ovog puta u selo Njegovuđa, nedaleko od Žabljaka. Sad smo kod porodice Dedeić, u koju se udala Gordana Stevović, isto Žabljačanka. Dedeići su nedavno, na Gocinu inicijativu, adaptirali staru porodičnu kuću tipične durmitorske arhitekture i posijali njive koje godinama nisu sijali. I pokrenuli seoski turizam, baš od ove sezone. Kako je do toga došlo i kako se neko vratio na selo iz grada, priča nam Goca, junakinja ove priče.

Goca je mlada žena, potekla iz žabljačke porodice Stevović koja je i sama aktivna i u poljoprivredi i u turizmu. Stevovići su dio svog života proveli u Italiji, gdje je Goca naučila tečno da govori italijanski, a zna i engleski. Vratili su se na Žabljak, gdje je Gocin otac obnovio porodično poljoprivredno gazdinstvo, gdje su porodično krenuli da se bave proizvodnjom sira, ali i seoskim turizmom. Goca, kao izdanak nove generacije, vična digitalnim vještinama i sa znanjem dva strana jezika je prirodno

bila u svojoj porodici ključna osoba za marketing i promociju, što je ona odlično odradila. I dan-danas pomaže svojoj porodici u ovom dijelu posla. U međuvremenu se Goca udala za Jovana Dedeića isto Žabljačanina, dobila posao u Podgorici, rodila dvije divne djevojčice. Život Žabljačanke u Podgorici i podizanje dvoje djece u traženju parkova i zelenih površina gdje dvije živahne djevojčice mogu kako valja da se umore i potroše energiju nije baš po Gocinim mjerilima. Kako bi i bio, nakon onakvog durmitorskog prostranstva, čini se kao grijeh podizati djecu u skućenim, gradskim sredinama. Zato je Goca u godini kovida sa suprugom počela da razmišlja o obnavljanju njegovog porodičnog gazdinstva u Njegovuđi. Goca ne bi bila Goca da to nije i izgurala, a njen muž Jovan zdušno podržao. Jovanov otac Zoran je odmah i sam zasukao rukave da pomogne i, kao iskusniji, vodi radove. Nakon vrijednog rada na obnovi ne samo kuće već i dvorišta i njive, ove su godine otvorili svoja vrata za goste.

Obišli smo ih u Njegovuđi da vidimo kako izgleda Vukov konak, kako su nazvali svoje gazdinstvo, po Jovanovom djedu Vuku koji je ovu kuću i pravio. Zatekli smo za Crnu Goru nsvakidašnju scenu: Jovan pazi djevojčice, sakuplja opranu posteljinu sa žice za sušenje i srdačno nas poziva na kafu, jer je Goca na nekom sastanku. Pomislili smo da je to trenutna situacija, desilo se. Međutim, u razgovoru sa Jovanom shvatamo da Goca putuje na relaciji Podgorica – Žabljak svake nedjelje, jer radi, i djevojčice putuju sa njom, a Jovan je taj koji dočekuje goste i praktično se samostalno veći dio nedjelje bavi gostima, kućom i baštom. Čak sa ponosom kaže da za doručak koji on priprema za turiste, od namirnica uzgajanih na imanju, dobija niz komplimenata u komentarima gostiju. I on je dio nove generacije, ne pristaje na običajne norme i kalupe,

već briše tradicionalne linije u poslovanju na gazdinstvu, i pravo je osvježanje tako nešto vidjeti.

I ne samo to. Lijepo osjećaje budi to što je jedna mlada porodica koja bi mogla živjeti bilo gdje u Evropi (Jovan je radio na brodu i putovao svijetom, a Goca je živjela u inostranstvu i lako bi mogla opet ako bi htjela), izabrala da ostane ne samo u Crnoj Gori, već se trudi da svoj život usmjeri ka Njegovuđi. Pravo čudo, mnogi bi im rekli da nisu normalni. Ali zbilja jesu. Goca bez dvoumljenja kaže: „*Želim da mi djeca žive u zdravoj sredini, želim da jedu zdravu hranu, želim da su blizu prirode, želim da ne trošim sate u dnevnom rasporedu da bih ih odvela od jednog zatvorenog prostora do drugog, od kuće do škole, do muzičke škole i sličnih vannastavnih aktivnosti*“. Ima li zdravije logike od ove?

Mia Jokanović

PLANINKA IZ FOČE

Kad smo već kod Durmitora blizu je i Pivska planina, red je da se ispoštuje durmitorski prsten, jedan od ljepših, ako ne i najljepši panoramski put u Crnoj Gori. Na tom putu, kad prođete Sedlo, spustite su u Pišče, prođete kroz Trsu, i krenete malo ka Crkvičkom Polju, ima skretanje desno za katun Ljeljenak. Tu se smjestila već 12 godina Mia Jokanović iz Foče, kada se udala za Stevana Jokanovića i svoj gradski život zamijenila za crnogorsku tradicionalnu katunsku scenografiju, u koju je unijela novu energiju, modernije pristupe i time uticala ne samo na gazdinstvo Jokanović, već i na svoje okruženje.

Mia je drugačija i po tome što su je njeni roditelji iz Foče stambeno obezbijedili, baš kao i njenog brata, na ravne časti. Nije se bavila poljoprivredom u bilo kakvom većem obimu ranije. Premda Foča nije daleko odavde, neki su običaji drugačiji nego u Crnoj Gori, pogotovo tra-

dicionalnoj, planinskoj, ali Mia kaže da se lijepo uklopila. Na gazdinstvu imaju 18 krava i upravo su završili novi mljekar, po novim pravilima, sa pločicama i sličnim modernim materijalima na vrh Ljeljenka, jer tako nalažu nova pravila. Na stranu to što je nelogično takve uslove tražiti na katunu, ono što je još važnije, kaže Mia, sir će izgubiti tradicionalni ukus koji mu daje drvo i bakterije koje tako nastaju. No, nisu se institucije osvrtaile mnogo na komentare planinki, pločice su postavljene, pa šta bude. Mia snabdijeva svojim proizvodima etno selo Sastavci tokom cijele ljetnje sezone. Dobro Jokanovićima, imaju stabilnog kupca koji povuče skoro cijelu količinu sira i skorupa sa katuna, a dobro i etno selu Sastavci, imaju u ponudi tradicionalni planinski proizvod visokog kvaliteta iz bliskog okruženja, što utiče i na njihovu ponudu.

Mimo sira, Jokanovići proizvode i vrhunski

krompir, šargarepu, luk, pasulj i brojne druge proizvode, kao i većina ljudi u Trsi. Ali ono po čemu se razlikuju Jokanovići, a što je ovdje donijela Mia, jeste preduzimljivost u smislu prodaje. Mia je digitalno pismena i aktivna je na mrežama. Povezala se sa nekom kurirskom službom, pa sve svoje proizvode prodaje po cijeloj državi. Porudžbine prima online ili telefonom, pozove kurire, i začas tamo neko u Baru dobije krompir sa Trse, koja mnogim ljudima u Crnoj Gori zvuči kao neko udaljeno i teško dostupno mjesto. I ne samo to, kada joj nestane sopstvenih proizvoda, Mia „protrese“ komšiluk, one ljude u koje ima povjerenja, za koje zna da imaju dobar proizvod, pa proda i njihovo. Tako, na vrh Ljeljenka, u surovom planinskom okruženju, imamo cijelu osmišljenu prodaju poljoprivrednih proizvoda koja glatko teče, uprkos daljini, lošim putevima, predrasudama, sve zato što Mia zna da ništa nije nemoguće, samo ako je čovjek uporan.

Od prošle godine se bave i turizmom, jer su na odličnoj lokaciji, na durmitorskom prstenu, na korak od parka prirode Piva. Već imaju goste,

uglavnom zbog hrane, mada Jokanovići dodaju nove smještajne jedinice da bi upotpunili ponudu. Gosti, naravno, najviše komentarišu upravo hranu, Mijin kačamak koji je ovdje naučila da pravi. U komentarima se stalno pominje Mia. Miju pominju i komšije. Zatekli smo kod nje Milijanu Bogdanović Drinčić iz susjednog sela Pišče, majku četiri ćerke koje izdržava od sira koji pravi na katunu iznad Pišča, do kog ni put ne postoji. Kaže nam Milijana da je i ona zainteresovana za turizam, uprkos tome što nema puta, jer je vidjela kod Mije da to može da funkcioniše. I ćerke su joj zainteresovane, najmlađa već trči ovamo da pomogne Miji kad dođu gosti, a i „krade zanat“.

Mia, dakle, muze krave i pravi sir, uzgaja razno voće i povrće, dočekuje goste, radi sve tradicionalne poslove na imanju i u domaćinstva, ali i vozi, prisutna je na mrežama i koristi digitalne alate za marketing svojih proizvoda i usluga. Taj spoj joj je omogućio da bude uspješna u poslu koji radi, drugačija, da mobilize i svoje okruženje i uključi ih u neke za njih nove aktivnosti. Skidamo joj kapu za energiju koju ima!

Žizela Marković

PIJANISTKINJA KOJA PRAVI KOZIJI SIR

Ovu smo priču ostavili za kraj jer je sasvim netipična.

Najprije, ako želite da posjetite ovo domaćinstvo, morate se spustiti na jug, na more. Da, ovo je jedina morska priča koju ovog puta nudimo. Smještenu je na Luštici, u selu Tići, i da kroz krošnje maslina ne vidite plavetnilo i Mamulu, ne biste vjerovali da ste na moru, jer sve je - toliko ruralno. Nije ovo Luštica iz Luštica Bay priče, ovo je Luštica kakva je nekad bila, uspavana, prepuna aromatičnog i ljekovitog bilja, idealna za kozarstvo i za masline, naravno. E tu nam je Žizela, neobična junakinja naše posljednje priče.

Žizela je ustvari, kao i njen muž Neša, školovani muzičar. Oboje su završili muzičku akademiju u Beogradu - Žizela je diplomirani pijanista i profesor klavira, doškolovala se za solo pjevanje, a Neša je diplomirani perkusionista. Tamo su se i pronašli, a pronašli se jesu, da su jedno za drugo videli se od prvog trena kad ih čovjek upozna. Spojila ih je

i ljubav prema džezu, pa su se u međuvremenu muzički profilisali za džez interpretaciju, između ostalog. Voljeli su more, često ljetovali na Jadranu. Živjeli su u Beogradu, ali, velike gradske zone nisu najbolji izbor za netipične, umjetničke duše. Gužva, brzina života, prašina, buka, političke krize, ekonomske krize, supermarketi i industrijska hrana, hronični nedostatak parkinga i ljudi saobraćaj, sve to ih je umaralo i živciralo i nisu imali mira. U jednom trenutku odlučili su da u potpunosti i iz korijena svoj život promijene. Kupili su imanje na Luštici, zapušteni stari maslinjak, sa pogledom na Mamulu i na Jadransko more. Preselili su se iz urbane džungle u selo Tići, da tu otpočnu novi život. Zvuči kao bajka? A sve živa istina. I tek ćete da čujete priču.

Žizela ne bi bila Žizela da bajku nije začinila životinjama. Ona je paralelno sa muzičkom akademijom studirala veterinu, ali je muzika u nekom momentu prevagnula, jer je trebalo odabrati ili to ili to, nije se stizalo oboje. Četvrtu godinu veterine

nije završila, ali se, eto, ipak danas svakodnevno bavi životinjama. Nabavili su koze, pa ponije, pa magarad, zatim ovce pramenke i u potrazi su za ovnom iste autohtone rase, imaju i guske, a mačke i psi se naravno podrazumijevaju. Tako se sad njihovo domaćinstva zove Pony Art Garden.

A masline, oko njih su se trudili jer bile su dosta zapuštene. Kod njih smo prvi put čuli primorsku priču o tome da je maslina kao majka, ako je napustiš, kad god da joj se vratiš, ona te čeka raširenih ruku i davaće ploda, a vinova loza je kao žena, čim jedne godine ostane bez brige, počinje da propada. E pa, u ovoj se situaciji ta primorska priča potvrdila, ove su se masline obnovile i daju plodove, i to autohtone sorte karakteristične za Lušticu. Onda su Žizela i Neša, i Žizelina majka Zorka koja je nekako i sama kao maslina iz ove primorske priče i koja je skoro stalno na Lušticu da pomogne "deci", počeli da izučavaju kako se pravi maslinovo ulje, kako se masline čuvaju. Žizela je morala da nauči kako se muzu koze i kako se pravi sir. I sve je naučila! Sada voli da eksperimentiše sa začinima, pa svakakve delicije priprema, jer kakva bi to umjetnica bila da ne izlazi iz kalupa i da ne istražuje stalno nešto novo. Tek njeni likeri i raznorazne đakonije od luštičkog bilja. Neša, sa druge strane, krene njihovom barkom na more, i upeca ribe, za gala

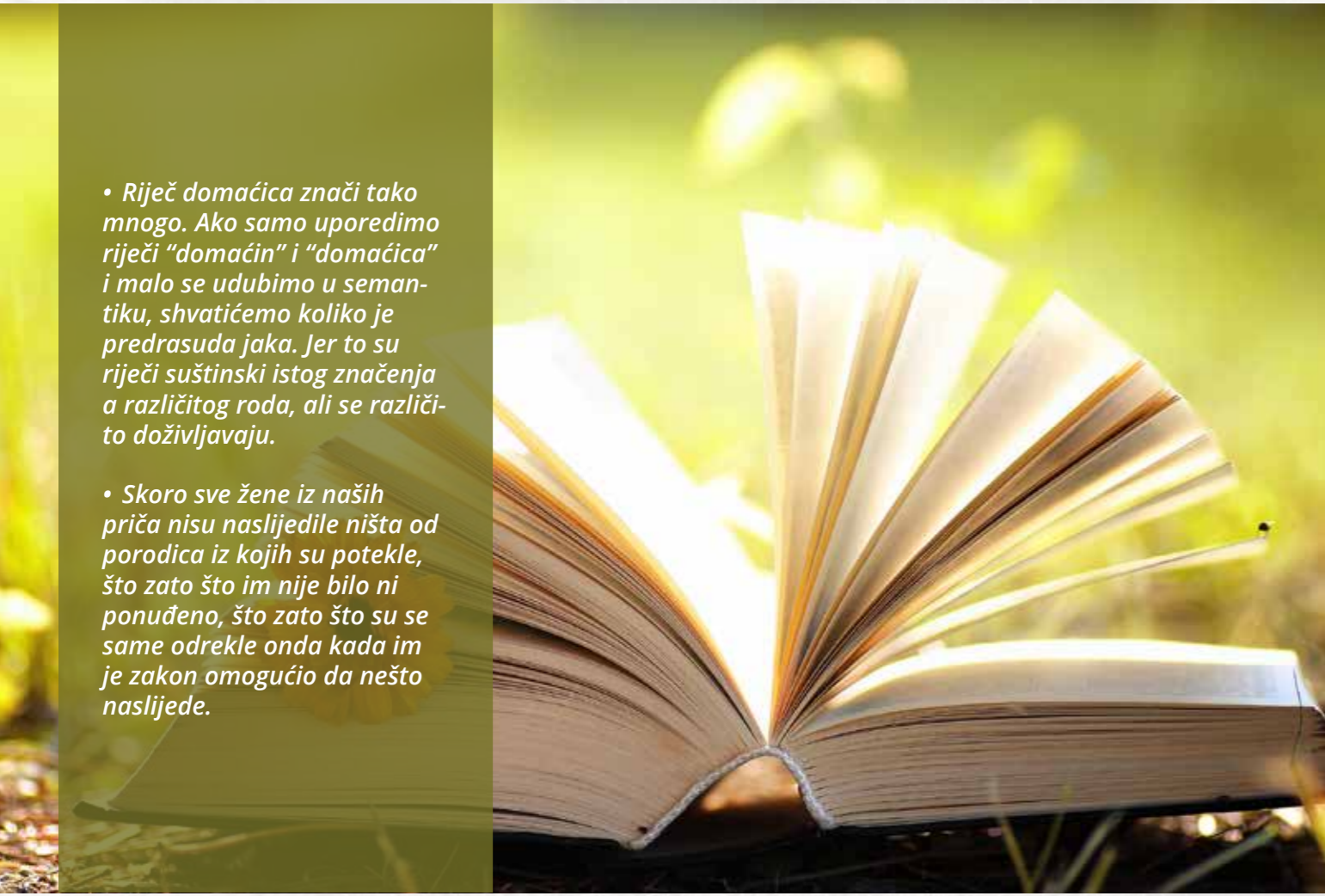
primorski ručak. Imali smo sreću da isprobamo tu njihovu simfoniju ukusa sa mora, u kojoj sve troje učestvuju. Bio je to poseban doživljaj. Valjda zato što nama sa planina morski plodovi nisu često na jelovniku, pa je ova njihova gozba nešto kao praznik. Sva je sreća pa su u nekom trenutku, kad su obnovili imanje i napravili kuću, jedan dio prostora opredijelili za goste, pa sada i drugi ljudi mogu da uživaju u svemu što ovo domaćinstva ima da ponudi. Komentare vjerovatno slutite. Zamislite kako je gostu koji je proveo dan na plaži, ili sa Nešom na barci, pa se vratio na gozbu, pa obišao Žizeline životinje, pa dremnuo u hladu masline, a predveče, zalazak sunca sa pogledom na more, i dva vrhunska muzičara sviraju džez u bašti! Možete li sad da zamislite komentare?

Žizela i Neša imaju i bend i tokom sezone sviraju i pjevaju na moru. Pomenusmo li da Žizela savršeno pjeva? Ljeti imaju toliko obaveza da nije jasno ni kako stižu. Svakog dana Žizela mora da muze koze, ispriča se sa njima onako baš prijateljski, onda pravi sir. S ljubavlju. Viđali smo je i umornu, i isfrustriranu, jer dijeli ona slične probleme kao i žene iz prethodnih priča. Ne postoji odmor, bolovanje, praznik, svakog dana se puno radi. Ali Žizela je ovo odabrala, ovo voli, i to se vidi i osjeti. Pa i u njenom siru se to osjeti. A tek u maslinama!

- Riječ *domaćica* znači tako mnogo. Ako samo uporedimo riječi *“domaćin”* i *“domaćica”* i malo se udubimo u semantiku, shvatićemo koliko je predrasuda jaka. Jer to su riječi suštinski istog značenja a različitog roda, ali se različito doživljavaju.

- Skoro sve žene iz naših priča nisu naslijedile ništa od porodica iz kojih su potekle, što zato što im nije bilo ni ponuđeno, što zato što su se same odrekle onda kada im je zakon omogućio da nešto naslijede.

Pouke iz naših priča

Nismo mi eksperti za rodna pitanja, i ne težimo da to budemo. Ali iskustvo nam kaže, jer dugo radimo na temama seoskog turizma, da smo kao društvo žene na selu zapostavili. Sa većinom žena iz naših priča smo sarađivali godinama i dobar dio njihovih priča smo već znali. Svakako smo ih ponovo obišli, da dopunimo mozaik ostalim detaljima, jer ni mi im nikad neka važna pitanja nismo postavili, pa da ispravimo grešku. A sada tražimo i od vas da ispravimo zajedno brojne greške koje smo svi zajedno napravili. Nešto možemo odmah, ne-

što možda u nekom budućem periodu, a nešto će ispravljati nove generacije. Svakako je važno da počnemo da o njima razmišljamo kao o produktivnim, vrijednim i važnim članovima naših zajednica. Možda vas nismo zasuli značajnim statističkim podacima i naučnim analizama, ali smo vam predstavili životne, istinite priče žena koje žive tu oko nas, a njihove priče imaju pouke, i pojedinačne i grupne pouke. Mi bismo da ih izvučemo, a vas bismo da zamolimo da dopunite, jer sigurno nam je nešto promaklo.

1 Nismo uspjeli da pronađemo nijednu analizu, istraživanje, izvještaj, bilo kakav dokument koji bi se bavio ženama u ruralnim područjima. Nemamo podatke da bismo mogli da proniknemo u njihovu situaciju, saznamo koje su njihove potrebe, da bismo bilo kakvim politikama smisleno uticali na njihov položaj. Nije li vrijeme da to učinimo, prije nego što nam odu?

2 Predrasuda je sveprisutna. Riječ *domaćica* znači tako mnogo. Ako samo uporedimo riječi *“domaćin”* i *“domaćica”* i malo se udubimo u semantiku, shvatićemo koliko je predrasuda jaka. Jer to su riječi suštinski istog značenja a različitog roda, ali se različito doživljavaju. Kad kažemo *“domaćin čovjek”* to znači spretan, gostopriman, pametan da razvija svoje imanje, imućan. A kad

• *Neplaćeni rad vrijedi 565 eura mjesečno. Naše žene bilježe sate i sate neplaćenog rada. Rekli smo već, žena u Crnoj Gori u prosjeku 10 godina života provede u neplaćenom radu.*

• *Usluge socijalne zaštite za žene na selu skoro da ne postoje. Ambulante, škole, vrtići, u selima ne postoje. Podrška za stare, za osobe sa invaliditetom takođe ne postoji, pa je teret brige o njima najčešće na ženama.*

kažemo “ona je domaćica”, onda mislimo na ženu koja ne radi. Kad neko ne radi, onda odmah ima i manji značaj, nije baš koristan društvu u cjelini. Da li su žene koje smo predstavili korisne našem društvu? Višestruko. I te kako. Teško nam je zato, kada predstavljamo domaćinstva u seoskom turizmu, da bilo koju ženu predstavimo kao domaćicu, jer ne želimo da joj umanjimo značaj, pa se mučimo da nađemo adekvatan termin.

3 Tradicionalno prevagne nad zakonom. Skoro sve žene iz naših priča nisu naslijedile ništa od porodica iz kojih su potekle, što zato što im nije bilo ni ponuđeno, što zato što su se same odrekle onda kada im je zakon omogućio da nešto naslijede. U njihovim novim porodicama u koje su se udale ništa se na njih ne vodi. One na koje se vodi gazdinstvo ili seosko domaćinstvo, morale su da dobiju saglasnost od muža. Ako želimo da unaprijedimo preduzetnički duh, poguramo žene da razvijaju porodične poslove na poljoprivrednim gazdinstvima, ako želimo da pobijedimo tradicionalnu diskriminaciju, duboko ukorijenjenu, moramo zakonima i njihovim dosljednim sprovođenjem djelovati, i to odmah. Znamo priče žena sa kojima smo morali da se dovijamo kako bi im

uopšte bilo dozvoljeno da se bave seoskim turizmom, u kućama u kojima žive nekad decenijama, koje održavaju, gdje ulažu sate i sate neplaćenog rada, u kojima nisu ravnopravne.

4 Neplaćeni rad vrijedi 565 eura mjesečno. Naše žene bilježe sate i sate neplaćenog rada. Rekli smo već, žena u Crnoj Gori u prosjeku 10 godina života provede u neplaćenom radu. O jednoj godini u vojsci slušamo cijeli život, iz doba kad je vojska bila obavezna. Deset godina života žene provedu u poslovima koji im ne budu nadoknađeni, i često ne budu ni kako treba vrednovani, jer se podrazumijeva da su to ženski poslovi. Ali zato, ako nas zadesi neka nedaća, pa moramo angažovati neku “ženu” da nam pomaže oko djece, ili oko starih roditelja, da brine o njima i da im sprema hranu i čisti, to moramo platiti. To košta. Ako te poslove obavljaju žene iz porodice, to ne košta ništa. Nisu li ti poslovi vezani za brigu o djeci i starima ili o domaćinstvu ili o poljoprivrednoj proizvodnji i preradi društveno korisni poslovi?

5 Mlade žene ne prihvataju stare uloge. Može li im to iko zamjeriti? Žena u 21. vijeku neće lako pristati na tradicionalnu i dosta obespravljenu

• Prerodom i prodajom poljoprivrednih proizvoda i ulaganjem svog neplaćenog rada one su ovom društvu podarile visokoobrazovane građane.

• Pitanje žena u ruralnim područjima još uvijek nije u žiži interesovanja javnosti i političkih aktera, pa često ni samih žena i organizacija i institucija koje se bave pitanjima žena.

nu ulogu. A mlade su žene selu potrebne. Zato je važno da ih čujemo i njihovo mišljenje uvažimo. One nam u selo donose i digitalnu pismenost, koju nemamo, i učiniće nam sela dijelom globalne zajednice, doprinijeti jačem povezivanju, razmjeni informacija, edukaciji i omogućiti inovacije. Mladi ljudi uopšte to čine, ali mlade žene su značajne za očuvanje sela i svih onih aktivnosti koje su bile i sva je prilika i ostaće u domenu ženskih poslova.

6 Usluge socijalne zaštite za žene na selu skoro da ne postoje. Ambulante, škole, vrtići, u selima ne postoje. Podrška za stare, za osobe sa invaliditetom takođe ne postoji, pa je teret brige o njima najčešće na ženama. Da ne pričamo o kulturnim sadržajima, njih na selu nema. Internet, koji bi nešto od ovih praznina mogao nadomjestiti, tamo nije lako dostupan, slušamo to često od partnerskih seoskih domaćinstava jer im je internet neophodan za goste, a postao je neophodan i za bilo kakav buking sistem. Ono što se nameće kao tema stalno jeste penzijsko osiguranje za žene na selu koje nemaju stalno zaposlenje. Zbog tako neregulisanog statusa, one su u stalnim brigama kako da dočekaju starost i od čega da žive.

One su u velikom riziku od siromaštva zbog takvih politika.

7 Obrazovanje nije prepreka za pokretanje porodičnog biznisa. Vidjeli smo iz naših priča, naše tradicionalne žene nemaju nikakvo visoko obrazovanje, imaju nekada samo osnovnu školu, ili eventualno još i srednju. Ali ih to nije spriječilo da budu uspješne u onome čime se bave. Prerodom i prodajom poljoprivrednih proizvoda i ulaganjem svog neplaćenog rada one su ovom društvu podarile visoko obrazovane građane. Seoskim turizmom dopunjavaju budžete. Pohađale su obuke na specifične teme, nekad išle na studentska putovanja, i to je bilo sve, da nauče neke tehničke detalje koji su im bili potrebni da razrade poslove. Jako im fale digitalne vještine, da bi bile još uspješnije, ali im uglavnom pomažu djeca.

8 Administracije diktiraju pravila bez znanja o tome šta se dešava na terenu. Zanimljivo je to, a valjda nije samo kod nas slučaj, da donosioci odluka ne uzimaju u obzir realno stanje stvari kad uvode neka nova pravila. Čuli smo od žena iz naših priča da prerađivači mlijeka, oni koji proizvode sir, moraju imati pločice u prostorijama za

• *Podrška za stare, za osobe sa invaliditetom takođe ne postoji, pa je teret brige o njima najčešće na ženama.*

• *Administracije diktiraju pravila bez znanja šta se dešava na terenu. Donosioci odluka ne uzimaju u obzir realno stanje stvari kad uvode neka nova pravila.*

preradu i na katunu i u selu. A nisu se sjetili da, ako hoće pločice, onda moraju obezbijediti put do katuna, kojim će se dopremiti te lomljive pločice. I nisu se sjetili da je naš tradicionalni sir pravljen odvajkada na katunu, u drvenoj ili kamenoj prostoriji, na zemljanom podu, i da se jedan Francuz nikad ne bi odrekao tradicionalne metode pripreme nekog svog sira, ni za kakav zakon o bezbjednosti hrane. Ovo, doduše, nisu striktno ženska pitanja, ali žene su ključne i za seoski turizam i za proizvodnju sira i drugih proizvoda, pa ih se i te kako tiču ove politike. Kao i ono pravilo prema kom seosko domaćinstvo svake godine mora da obnavlja registraciju, kao da vrijeme one osobe zadužene za prikupljanje te dokumentacije nije vrijedno i kao da je to mali posao – te posjedovni list, te popunjavanje istih formulara, te plaćanje taksi, i tako svake godine, čak i kad nikakve promjene u odnosu na prošlu godinu nije bilo. Zatim i ta fiskalizacija koju domaćinstva često pominju. Taj novi zakon traži registraciju svakog računa u realnom vremenu, traži, dakle, ljude koji imaju digitalne vještine, stabilno napajanje električnom energijom i stabilan internet. To u selima teško možemo da nađemo. Zar ne postoji način da ubiramo poreze drugačije, da pravila koja se nameću

budu realno sprovodiva?

9 Vozačka dozvola i digitalna pismenost su izuzetno značajni. Naš je subjektivni doživljaj da su one žene koje imaju vozačku dozvolu daleko mobilnije, samouvjerenije, nezavisnije u poslu od onih koje je nemaju. A one koje uspješno koriste pametne telefone i računare su informisanije i povezanije od drugih. A biti informisan pravovremeno i iz pravih izvora je velika prednost u bilo kom poslu, pa i u poljoprivrednim i turističkim aktivnostima. Digitalna pismenost omogućava i unapređenje znanja na različite teme, i pogotovo je značajna za ruralne sredine gdje se neće lako doći do specifičnih obuka i sličnih sadržaja. Čini se da mobilnost koju omogućuje vožnje automobila i povezanost koja dolazi sa digitalnim vještinama umanjuju izolovanost i proširuju horizonte.

10 Upornost i istrajnost su ključ. Junakinje naših priča nisu imale lagan put. Imale su strahove i nesigurnosti, brinule da se ne obrukuju neuspjehom, često ih okruženje nije razumjelo. Ali su bile uporne, godinu po godinu učile su nove

• *Digitalna pismenost omogućava i unapređenje znanja na različite teme, i pogotovo je značajna za ruralne sredine gdje se neće lako doći do specifičnih obuka i sličnih sadržaja.*

• *Mnoge od naših junakinja nemaju priliku da putuju. Seoski turizam im je omogućio da se stalno susreću sa ljudima iz drugih zemalja i upoznaju druge kulture. Neke od njih su i zainteresovane da nauče engleski jezik.*

stvari i dodavale sadržaje u svojim domaćinstvima. Isplatilo se, ne samo u materijalnom smislu, već i u smislu samouvjerenosti. Zato ih sada i okruženje drugačije gleda.

11 Obogaćuje se društveni život. Mnoge od naših junakinja nemaju priliku da putuju. Seoski turizam im je omogućio da se stalno susreću sa ljudima iz drugih zemalja i upoznaju druge kulture. Neke od njih su i zainteresovane da nau-

če engleski, počele su da uče. Zanimljivo je, i starije žene žele da uče engleski, da se lakše sporazumijevaju sa gostima. Zar nije to ono cjeloživotno učenje kom težimo? Gosti koji dolaze u seoska domaćinstva očekuju interakciju sa domaćinima, stvaraju se prijateljstva i kontakti, pa nije rijetkost da se domaćinstva godinama dopisuju sa svojim gostima, dobijaju i primaju čestitke ili poklone za važne događaje. Uopšte, nije rijetkost da se gosti vraćaju u isto seosko domaćinstvo.

A vi, kao građani, ostale zaključke izvucite sami. I pošaljite nam ih, da kompletiramo mozaik i podijelimo ga sa onima koji donose odluke.

Na kraju, dugujemo zahvalnost ženama čije smo priče ispričali, koje su bile voljne da svoje živote podijele sa nama. Kada smo od njih tražili da pričaju svoje priče, rekli smo im da nam trebaju zato što želimo da njihovim pričama ohrabrimo druge žene u ruralnim područjima da se otisnu u vode seoskog turizma, kako bi obezbijedile dodatne prihode sebi i svojim porodicama. Ništa drugo nije bilo potrebno reći, nijedna nas nije odbila. I to je

zaključak, sam po sebi.

Zato, žene „zmajevi“, hvala vam za sve što činite za svoju porodicu, svoje okruženje i cijelo društvo. Hvala vam što dajete pečat seoskom turizmu Crne Gore, jer vi ste njegovo lice, i što nam čuvate mala poljoprivredna gazdinstva na kojim se proizvodi najkvalitetnija hrana u Crnoj Gori. Hvala i onim ženama koje se prepoznaju u ovim pričama, ali su njihove priče ostale neispričane jer smo morali da napravimo selekciju. I pozdrav i srećno vama, novim ženama u seoskom turizmu, čije ćemo priče tek pričati!

Žene predstavljene u ovoj publikaciji su svojim receptima doprinijele objavljivanju zbirke planinskih jela Crne Gore "Gorska trpeza", i većina njih se nalazi na istoimenoj gastro ruti. Sve predstavljene žene su takođe i članice Udruženih seoskih domaćinstava Crne Gore, organizacije koja okuplja porodice aktivne u seoskom turizmu. Većinu njih povezuje i temematska turistička ruta Katunski put, koja povezuje katune na nekoliko crnogorskih planina. Istražite više na linkovima:

montegastro.me
ruralholiday.me
katunroads.me

